



Dini Tetkikler Dergisi

e-ISSN: 2645-9132  
Cilt: 5 Sayı: 1 (Temmuz 2022)

## Mâverâünnehir'in İslâmlaşma Süreci

<b>Adnan Kara</b>	
Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi İslam Tarihi ve Sanatları Bölümü, Siyer-i Nebi ve İslam Tarihi Anabilim Dalı Ankara/Türkiye	
akara@ybu.edu.tr	ORCID: 0000-0003-0424-9615

<b>Makale Bilgileri</b>		
<b>Tür</b> Araştırma Makalesi		
<b>Geliş Tarihi</b> 25 Haziran 2022	<b>Kabul Tarihi</b> 25 Temmuz 2022	<b>Yayın Tarihi</b> 31 Temmuz 2022
<b>Atıf</b> Kara, Adnan. "Mâverâünnehir'in İslâmlaşma Süreci= <i>The Islamization Process of Transoxiana</i> ". <i>ULUM</i> 5/1 (2022), 107-122. <a href="https://doi.org/10.54659/ulum.1135684">https://doi.org/10.54659/ulum.1135684</a>		
<b>CC BY-NC 4.0</b> Bu makale Creative Commons Attribution-NonCommercial Lisansı altında lisanslanmıştır.		

## Mâverâünnahir'in İslâmlaşma Süreci\*

### Öz

Bugün önemli bir kısmı Özbekistan Cumhuriyeti sınırları içinde yer alan coğrafya, IX. yüzyıldan itibaren kaynaklarda Mâverâünnahir olarak zikredilmektedir. Bu coğrafya, ilim-kültür ve sanata hayat veren, fikrî akımlara ev sahipliği yapan özel bir bölgenin adıdır. Asırlar boyunca İslâm bilim-düşünce tarihine yön veren ve İslâm medeniyetinin gelişimine katkı sağlayan sayısız bilim insanı yetiştirmiş olan bu bölge; tarih-kültür ve evrensel değerlerin bulunduğu ayrıcalıklı niteliklere sahip bir coğrafyadır. Buhara, Semerkant, Tirmiz, Taşkent ve Fergana gibi şehirler, birer ilim merkezi olmuştur. Öte yandan bu şehirler fikrî, felsefî ve dinî akımların doğduğu ve birçok ekollerin oluştuğu şehirlerdir. Önemli bir kısmı günümüze kadar ulaşan; Tıp, Dil, Edebiyat, Felsefe, Kelâm, Tefsir ve Hadis gibi farklı alanlarla ilgili çok önemli eserler yine bu coğrafyada kaleme alınmıştır. VII. Yüzyılın ortalarında bölge insanının İslâmiyet hakkında dolaylı da olsa bilgi sahibi olduğu var sayılmaktadır. Henüz İslâm orduları tarafından bölgenin fethi gerçekleştirilmeden buralara seyahat eden Müslüman tacirlerin, İlim adamlarının ve manevî rehberler olarak bilinen gönül adamlarının Müslümanlığın yayılmasındaki rolü ve etkisi araştırılacak olup mevcut tartışmaların da bu çalışmada analiz edilmesi hedeflenmektedir. Mâverâünnahir'de İslâmlaşma sürecinin başlangıçtan itibaren nasıl geliştiği değerlendirilecek ve bir dönemlendirme yapılacak olsa hangi olayların hangi devletlerin ya da hangi şahsiyetlerin faaliyetlerinin esas alınacağı belirlenmeye çalışılacaktır. Türklerin Müslümanlarla ilk temasının Emeviler döneminde Nihavend Savaşı (21/642) sonrası olduğu bilinmektedir. Müslüman Arapların Mâverâünnahir'de Türklerle ilk karşılaşması ise 644 yılında olmuştur. Bu tarih esas alınacak olursa bölgedeki İslâmlaşma sürecinin ilk yüzyılda resmen tamamlandığı söylenebilir. Ancak tüm Türkistan dikkate alındığında sürecin üç yüzyıl sonra tamamlandığını belirtmek gerektir. Özellikle Mâverâünnahir'de Müslümanlar ile bölge sakinleri arasında sürdürülen güç mücadelesi nedeniyle, şehirler sık sık el değiştirmiş ve tahrip edilmişti. Yaklaşık yüz yıl bölgede temin edilemeyen istikrarın İslâmlaşma sürecini etkilediği muhakkaktır. Ancak İslâmlaşma çalışmalarında belli dönemlerde bir yavaşlamadan söz edilse de inkıtaya uğramadan sürdürüldüğü de belirtilmelidir. Bu çalışmada ilk temasla birlikte yaklaşık bir asırlık İslâmlaşma süreci değerlendirilecektir.

### Anahtar Kelimeler

İslam Tarihi, Mâverâünnahir, Özbekistan, Kuteybe b. Müslim, İslâmlaşma, Buhara, Semerkant

---

\* Bu makale, 11-13 Kasım 2021 tarihinde Ankara'da gerçekleştirilen Uluslararası Dünden Bugüne Özbekistan Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan, ancak özeti ve metni yayınlanmayan "Maveraünnahir'in İslâmlaşma Süreci" adlı bildiri içeriğinden de yararlanılarak hazırlanmış bir araştırmadır.

## The Islamization Process of Transoxiana

### Abstract

Today, the geography a significant part of which is located within the borders of Uzbekistan, has been mentioned as Transoxiana in the sources since the 9th century. This geography is the name of a special region that gives life to science-culture and art, hosts intellectual currents. This region which has trained countless scientists who have shaped the history of Islamic thought-science and contributed to the development of Islamic civilization for centuries; is a geography with privileged features where history, culture and universal values meet. Cities such as Bukhara, Samarkand, Tirmidh, Tashkant and Fargana have hosted many religious, intellectual and philosophical schools as well as being centers of science. Very important works related to different fields, a significant part of which have survived to the present day, were also written in this geography. In the middle of the 7th century, it is assumed that the people of the region knew about Islam, albeit indirectly. The role and influence of Muslim traders, scholars and men of heart known as spiritual guides or cynical politicians, who traveled to these places before the conquest of the region by the Islamic armies, on the spread of Islam will be investigated and it is aimed to analyze the current debates in this study. It will be evaluated how the Islamization process has developed in Transoxiana from the beginning and if a periodization is made, it will be tried to determine which events, which states or which individuals' activities will be based on. It is known that the first contact of Turks with Muslims was after the Nihawant War (21/642) during the Umayyad period. If the year 644 is to be taken as a basis for the first encounter, the Islamization process was officially completed in the first century in Transoxiana. However, considering all of Turkestan, it would not be wrong to say that it was completed three centuries later. Especially in Transoxiana, cities were frequently changed hands and destroyed due to the power struggle between Muslims and the inhabitants of the region. It is certain that the stability that could not be achieved in the region for nearly a century has affected the Islamization process. However, it should be noted that although it is said that there is a slowdown in Islamization studies in certain periods, it continues without interruption. In this study, for about a century of Islamization process from the first contact will be evaluated.

### Keywords

History of Islam, Transoxiana, Uzbekistan, Qutayba b. Muslim, Islamization, Bukhara, Samarkand

### Giriş

Bugün önemli bir kısmı Özbekistan Cumhuriyeti sınırları içinde yer alan coğrafya, IX. yüzyıldan itibaren kaynaklarda Mâverâünnehir olarak geçmektedir. Bazı kaynaklardaki kayıtlarda Aşağı Türkistan olarak da geçtiği görülmektedir.<sup>1</sup> Bu coğrafya, ilim-kültür ve sanata hayat veren ve fikrî akımlara ev sahipliği yapan

---

<sup>1</sup> Zekeriya Kitapçı, "Türklerin Müslüman Oluşu", *Türkler*, ed. H. C. Güzel-Salim Koca (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 4/458; Osman Gazi Özgüdenli, "Mâverâünnehir", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV

özel bir bölgenin adıdır. Mâverâünnehir, Ceyhun (Amu Derya) ve Seyhun (Siri Derya) olmak üzere iki nehir arasında olması dolayısıyla tarım ürünlerinin bolluğu ile de bilinen bir havzadır.

Asırlar boyunca İslâm bilim-düşünce tarihine yön veren ve İslâm medeniyetinin gelişimine katkı sağlayan sayısız bilim insanı yetiştirmiş olan bu bölge; tarih, kültür ve evrensel değerlerin bulunduğu ayrıcalıklı niteliklere sahip bir coğrafyadır. Buhara, Semerkant, Tirmiz, Taşkent ve Fergana gibi şehirler, birer ilim merkezi olmanın yanı sıra felsefî, fikrî ve dinî birçok ekole de ev sahipliği yapmıştır. Elbette bu kazanım, Mâverâünnehir'deki ilk fetih hareketlerinden kısa bir zaman sonra, İslâm dininin öğretileri ile Türk-Soğd kültür ve medeniyetinin mezcedilmesiyle sürekli gelişen ve olgunlaşan bir zihniyetin ürünüdür. Türk-İslâm kültür ve medeniyetinin temelini oluşturan bu zihniyetin mayalandığı yer, Mâverâünnehir havzasıdır. Bu havzada üretilen dini, fikri ve felsefî düşünceler sadece Türkistan coğrafyasını değil, tüm İslâm dünyasını aydınlatmıştır.

İşte bu coğrafyanın İslâmiyet'le tanışması ve bölge insanının bu dine rağbet göstermesi elbette hem Mâverâünnehir hem Türkistan için bir dönüm noktasıdır. İslâmlaşma çalışmalarının başlatılması ise bölge halkı için bir milat olarak görülmelidir. Aynı zamanda İslâmiyet'in Türkler arasında yayılması bakımından da önemli bir parametredir. İslâmlaşmanın başlangıç noktasının tespiti ve sürecin doğru okunması için, Türklerin coğrafyadaki konumu ve Türk-Arap ilişkilerinden kısaca bahsetmek gerekir. İslâm'dan asırlar önce, Türkler'in Derbent yoluyla Azerbaycan topraklarına yerleştikleri ve Musul'a kadar geldikleri bilinmektedir. İslâmiyet'in doğduğu yıllarda da Kafkaslar, Mâverâünnehir ve Türkistan coğrafyası, Türklerin yoğun olarak yaşadığı topraklardı. Türkler ve Arapların, İslâm'dan önce aslında birbirleri hakkında bilgi ve fikir sahibi oldukları kısmen de birbirlerini tanıdıkları söylenebilir. Bu hem cahiliye şiiirlerinden hem de kullanılan Türk ürünü malzemelerden rahatlıkla anlaşılmaktadır. Nitekim Hz. Peygamberin Türk çadırında itikâfa girdiğine dair rivayetler kayıtlarda geçmektedir. Türklerin yoğunlukta olduğu Mâverâünnehir'deki halkın, tüccarlar ya da gezginler aracılığıyla İslâm dininden haberdar olduğu varsayılabilir. İslâmiyet'in ilk yıllardaki Bizans-Sasânî mücadelesinde Müslümanların Ehl-i Kitap olan Bizans tarafını tutması ve Türklerin Bizans-Hazar ittifakı içinde yer alması, bir yakınlaşmanın da zeminini hazırlamış olabilir.<sup>2</sup>

Bir insanın yeni bir dine inanması ya da din değiştirmesi oldukça zor bir karardır ve hayatındaki dönüm noktalarından en önemlisidir. Zira bir düşünsel süreç, araştırma ve sorgulamalar neticesinde alınmış

Yayınları, 2003), 28/177; Fatih Erkoçoğlu, "Büyük Selçuklu Hâkimiyetinde Mâveraünnehir", *Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu*, ed. Süleyman Gezer (Ankara/Türkistan: y.y., 2019), 176.

<sup>2</sup> Ali Dadan, *Taberî Tarihinde Türkler* (Konya: Adal Ofset, 2010), 37, 43, 45-46; Ali Dadan, *Eski Araplara Göre Türkler (Câhiliye Döneminden Emevîler'in Sonuna Kadar)* (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2017), 89-91, 103-104; Abdülkerim Özaydın, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", *Türkler*, ed. H. C. Güzel-Salim Koca (Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002), 4/409-410, 432; Kitapçı, "Türklerin Müslüman Oluşu", 4/456, 457; Ali Dadan, "İslâmiyet Öncesi Türk-Arap ilişkileri ve Türkler'in Müslüman Olması", *İslâm Tarihi-II*, ed. Ahmet Önkal (İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2018), 115, 117-118. Türk çadırından ve Türklerden bahseden Hz. Peygamberimizin diğer hadisleri ve yorumları hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bk. Dadan, *Eski Araplara Göre Türkler*, 100-115.

bir karardır. Bu, biyolojik canlı bir organizmaya benzetilen toplumlar<sup>3</sup> için de böyledir. Nitekim Türklerin İslâmiyet'i kabul etmesi de elbette kolay olmamıştır. Her ne kadar sivil inisiyatifle Müslümanlığı kabul edenlerden bahsedilse de Müslüman Araplarla uzun süre devam eden siyasi ve askeri mücadelelerin yapıldığı bir gerçektir. Bölge bir taraftan güç mücadelesine sahne olurken diğer taraftan gönüllü öğreticiler ve Müslüman yerleşimciler aracılığıyla İslamiyet hakkında yeterince bilgi sahibi olan Türklerin, bu dini bilerek ve isteyerek kabul ettikleri anlaşılmaktadır.<sup>4</sup> Türkler arasında İslâmiyet'in yayılmaya başladığı ilk yer olması dolayısıyla Mâverâünnehir'deki İslâmlaşma faaliyetleri ve İslâmlaşma süreci önem arz etmektedir. Çeşitli dinlerin merkezi ve buluşma alanı olması ayrıca tüccarların geçiş güzergâhında bulunması, Mâverâünnehir'in stratejik konumunu güçlendirmektedir. Özellikle bölgede faaliyet gösteren Müslüman tüccarlar ve sufilerin öncü rolleri ve İslâm'ın yayılmasına verdikleri katkı çok kıymetlidir.<sup>5</sup>

### 1. Mâverâünnehir'de İslâmlaşma ve Sürecin Kahramanları

Hz. Peygamberin vefatı sonrasında bütün hızıyla devam eden gazâ, cihâd ve fetih çalışmaları, Hz. Ömer döneminde de ara verilmeksizin sürdürülmüş, Derbent ve Mâverâünnehir'e kadar dayanmıştı. İslâm'dan kısmen haberdar olan bölge halkının, 642'deki Nihavend Savaşı'ndan sonra ilk defa doğrudan Müslümanlarla karşı karşıya geldiği söylenebilir.<sup>6</sup> Ancak bu karşılaşmanın yukarıda da belirtildiği gibi ordular arasında bir güç mücadelesi şeklinde olduğu görülmektedir. Burada asıl üzerinde durulması gerekenin, askeri ve siyasi güç mücadelesinden ziyade halk arasında İslâmiyet'in nasıl yayıldığı hususudur. Kaynaklarda geçen bilgiler doğrultusunda 642 yılından önce dikkatleri üzerine çekecek bir İslâmlaşma sürecinden bahsetmek mümkün görülmemektedir. 643 ve 644 yıllarında Anhef b. Kays'ın (öl. 67/686-87) Türklerin de yaşadığı Merv, Mervu'r-Rûz ve Belh'e girdiği bilinmektedir.<sup>7</sup> Bu tarihler başlangıç kabul edilecek olursa; İslâmlaşma sürecinin nasıl başlatıldığı, ele geçirilen yerleşim birimlerinde öncelikle hangi adımların atıldığı, hangi politikaların nasıl uygulandığı, takip edilen siyaset, alınan güvenlik önlemleri ile İslâm'ı tebliğ etmek

<sup>3</sup> Abdurrahman b. Muhammed Ebû Zeyd Veliyyüddîn el-Hadramî el-İşbilî İbn Haldûn (öl. 808/1406), *Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtedei ve'l-haber fi Târîhi'l-Arabi ve'l-Berber ve men âsarahum min zevî's-şe'ni'l-ekber*, thk. Halîl Şehhâde-Süheyl Zekkâr (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 2001), 1/213-214; Platon, *Devlet* (İstanbul: Sentez Yay., ts), 159-160.

<sup>4</sup> Dadan, "İslâmiyet Öncesi Türk-Arap İlişkileri", 135. Allah (Tanrı) tasavvuru, ruh, ahiret inancı, kıyamet, cennet-cehennem, kader inancı, ahlak, iyilik, sevap-günah, şehitlik, aile, hâkimiyet mefkûresi ve fetih anlayışı, cihâd, adalet, vatan, özgürlük, bağımsızlık ve istişare gibi konularda İslâm'ın öğretileriyle Türklerin benimsediği inançlar/inanç değerleri arasında bir yakınlık yahut benzerliğin olduğu değerlendirilmektedir. Bunun Türklerin İslâmiyet'i kabulü için kolaylaştırıcı bir unsur olduğu söylenebilir. Bk. Özaydın, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", 4/441.

<sup>5</sup> Özaydın, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", 4/432-433; Kitapçı, "Türklerin Müslüman Oluşu", 4/457; Muhammed Karaağaç, *Türklerin İslâmlaşmasında Ticari Faaliyetlerin Rolü* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021), 44, 50-51. Mâverâünnehir, ilk fetih yıllarında idarî yönden Horasan'a bağlı bir toprak parçası olarak görülmüştür. Ancak III/IX. yüzyılda Samanîler devrinde özel bir statüye kavuşmuştur. Bk. Özgüdenli, "Mâverâünnehir", 28/177; Kasım Şulul, "Horasan ve Mâverâünnehir'le Münasebeti Bulunan Sahabîler", *Siyer Araştırmaları Dergisi* 8 (2020), 142.

<sup>6</sup> Daha geniş bilgi için ayrıca bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (öl. 224-310), *Târîhu'r-rusûl ve'l-mulûk*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrahim (Kahire: Dâru'l-Meârif, 1382/1962), 4/156-170.

<sup>7</sup> Dadan, *Türkler*, 54-55, 58; Dadan, *Eski Araplara Göre Türkler*, 119-121; Dadan, "İslâmiyet Öncesi Türk-Arap İlişkileri", 123. Türklerle ilk temas, Hz. Ömer döneminde Kafkaslar bölgesindeki Hazar Türkleri ile olmuştur. Bk. Dadan, *Eski Araplara Göre Türkler*, 116.

için nasıl bir yolun izlendiği gibi hususlar değerlendirilecektir. Bu bağlamda Mâverâünnehir’de İslâm’ın yayılmasında emeği geçen ve katkısı olan yöneticiler, devlet adamları ve komutanlar ile bölgeye gelen sahabe ve ilim-gönül adamlarının faaliyetleri hakkında bilgi verilerek İslâmlaşma sürecinin analizi yapılacaktır.

### 1. 1. Devlet Adamları, Yönetici ve Komutanlar

Mâverâünnehir’in İslâmlaşmasında önemli rolü olan ve öncülük edenlerin en başında, İslâm ordularını Kafkaslar ve Horasan bölgesine gönderen Hz. Ömer (13-23/634-644) gelmektedir.<sup>8</sup> Hz. Osman (23-35/644-656) devrinde de fetih hücumları durmaksızın devam ettirilmiştir. Emeviler’in ilk halifesi Muaviye’yi (41-60/661-680) de burada zikretmek gerekmektedir. Onun döneminde bölgenin önemli yerleşim birimleri fethedilmiştir. Elbette Emevi halifelerinden I. Velid (86-96/705-715)<sup>9</sup> ve Emeviler’in mevali politikasını dönüştüren Ömer b. Abdülaziz (99-101/717-720) dönemlerinde takip edilen askeri, siyasi ve sosyal politikalar oldukça önemlidir.<sup>10</sup> Bu fetihler ve takip edilen politikalar sayesinde İslâmlaşmanın hız kazandığı söylenebilir.

Emeviler’in ilk başta takip ettikleri politikanın, gayr-i Arap unsurların İslâmiyet’i kabulünde bir engel olarak görüldüğüne dair değerlendirmelerin sıklıkla yapıldığı bilinmektedir.<sup>11</sup> Mevali sorunu olarak tanımlanan bu hususun İslâmlaşma sürecini ne derece etkilediği konusu üzerinde burada durulmayacaktır. Ancak bu politikayı onaylamayan Ömer b. Abdülaziz gibi devlet başkanlarının da olduğu belirtilmelidir. Hiçbir muhalefetle karşılaşmadan halife olan Ömer b. Abdülaziz’in kısa süren halifeliği döneminde İslâmlaşma açısından oldukça etkili ve verimli bir dönemin yaşandığı söylenebilir. Bu kısa sürede o, devletin geniş coğrafyasında bulunan çeşitli milletler ve özellikle de Mâverâünnehir’deki Türkler arasında İslâmiyeti yaymak için geniş çaplı ve etkili bir irşat kampanyası başlatmıştır. Öncelikli olarak Müslüman olanlardan cizye ve haraç alınmayacağını ilan ederek işe başlamıştır. Bu yüzden de adaleti hâkim kılma ve İslâmiyeti yayma çalışmalarıyla öne çıkan ender şahsiyetlerden biri olarak görülmüştür.<sup>12</sup>

Mevali politikasından bağımsız olarak daha etkili bir politikanın geliştirilmesi gerektiğini düşünen diğer yöneticilerden bahsedilecek olursa, en başında Vali Kuteybe b. Müslim’i (86-96/705-715) zikretmek gerekir. Cesareti, keskin zekâsı ve edebî kişiliğiyle de öne çıkan Kuteybe b. Müslim, İslâm dininin Mâverâün-

<sup>8</sup> Abdurrahman b. Rebia 642’de Derbent’e girdiği, Abdullah b. Âmir’in öncü kuvvetleri başında bulunan Ahnef b. Kays ise, Nişabur ve Serahs’ı fethettikten sonra Merv üzerine yürüdüğü bilinmektedir. Bk. Taberî, *Târîhu’r-rusûl ve’l-mulûk*, 4/158-168; Özeydın, “Türklerin İslâmiyeti Kabulü”, 4/411; Şulul, “Sahâbiler”, 8/147.

<sup>9</sup> Kuteybe b. Müslim, I. Velid döneminde Buhara, Semerkand, Şaş (Taşkent) ve Fergana gibi şehirleri İslâm topraklarına katmıştı. Bk. Robert Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*, çev. İsmet Kayaoğlu (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981), 110; Özeydın, “Türklerin İslâmiyeti Kabulü”, 4/416.

<sup>10</sup> Bernard Lewis, *The Arabs in History* (New York: Oxford University Press, 1993), 79; Dadan, *Türkler*, 125-126; Dadan, “İslâmiyet Öncesi Türk-Arap İlişkileri”, 132.

<sup>11</sup> Taberî, *Tarihü’r-rusûl ve’l-mulûk*, 5/298, 316-317; Özeydın, “Türklerin İslâmiyeti Kabulü”, 4/433.

<sup>12</sup> Lewis, *The Arabs in History*, 79-80; Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi*, 115; Nesimi Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi* (Ankara: TDV Yay., 2019), 59-60; Dadan, *Türkler*, 125-126, 159; Dadan, *Eski Araplara Göre Türkler*, 249-250; Kitapçı, “Türklerin Müslüman Oluşu”, 4/457-458; Özeydın, “Türklerin İslâmiyeti Kabulü”, 4/434; Dadan, “İslâmiyet Öncesi Türk-Arap İlişkileri”, 132-133.

nehir'de kökleşmesi için çaba göstermiş ve çok sağlam bir temel inşa etmişti. Her ne kadar inşa süreci tamamlanmamış olsa da İslâm'ın bölgede kalıcı olması için onun iyi bir temel attığı söylenebilir. İslâmiyet'in Türkler arasında mutlaka yayılması gerektiğini düşünen Kuteybe, usta birer asker olan Türkleri, kendi idaresi altında tutamayacağını bilincindeydi. Nitekim o, bir taraftan siyasi hâkimiyetini tahkim etmeye çaba gösterirken diğer taraftan da İslâmiyet'in yayılması için çalışıyordu. Böylece her iki amacını da gerçekleştirmek için ciddi bir planlamayla İslâmlaştırma faaliyetine başlamıştı.<sup>13</sup> Bu dönemde Mâverâünnehir şehirlerinde askerî garnizonlar kurulmuş, buralara Müslümanlar yerleştirilmiştir. Sosyal ve mali yapıya müdahale edilmemiş, Buhara'daki gibi para sistemi aynen korunmuş ve Soğdca bir süre daha resmî dil olarak yerini korumuştur.<sup>14</sup> Sistemli bir İslâmlaştırma çalışmasının göstergesi olarak da Müslüman ailelerin bölgeye yerleştirilmesi, camilerin inşası,<sup>15</sup> uygun yerlerde eğitim-öğretim faaliyetlerinin başlatılması ve öğreticilerin görevlendirilmesi, bu amaca yönelik faaliyetlerden sayılabilir.

Yöneticilerden bir kısmının adalet ve hakkaniyete uygun düşmeyen kötü muameleleri, bölge halkının henüz Müslüman olamayan Türkişler'e meyletmesine yol açmıştır. Nitekim vergi/haraç tahsil etmekle görevlendirilen memurların aşırıya kaçan davranışları, bölgedeki Türk büyüklerinin horlanması, hakir görülmesi, dihanların ağır cezaya maruz bırakılıp elbiseleri yırtılması ve kemerlerin boyunlarına geçirilip sürüklenmesi, Müslüman olmuş ve mali imkândan yoksun birçok Müslümandan bile cizye alınması, durumu daha da zorlaştırdığı ve insanların İslâm dinine karşı mesafeli durmasına yol açtığı anlaşılmaktadır. Bu uygulamalar bölge insanını Türk hanlarından yardım istemeye mecbur bırakmıştır.<sup>16</sup> Durumu iyi gözlemleyen Emeviler'in Horasan valisi Eşres b. Abdullah es-Sülemî (108-110/727-729), uzun bir süre üzerinde çalıştıktan sonra yeniden ciddi bir İslâmlaştırma kampanyası başlatmaya karar vermiştir. Semerkant merkezli İslâmiyet'i tebliğ hareketi, iyi planlanmış ve çok başarılı olmuştur. Eşres'in bu başarısında Ebu's-Seydâ Salih b.

<sup>13</sup> Bernard Lewis, *The Arabs in History* (New York: Oxford University Press, 1993), 78-79; Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri*, 7, 34; Kitapçı, "Türklerin Müslüman Oluşu", 4/456-457; İsmail Yiğit, "Kuteybe b. Müslim", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 26/491; Özaydın, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", 4/433; Özgüdenli, "Mâverâünnehir", 28/178; Şulul, "Sahabîler", 148; Dadan, "İslâmiyet Öncesi Türk-Arap İlişkileri", 130-131. Kuteybe b. Müslim'in tüm bu faaliyetleri hakkında daha geniş bilgi için ayrıca bk. Dadan, *Eski Araplara Göre Türkler*, 179-240.

<sup>14</sup> Özgüdenli, "Mâverâünnehir", 28/178; Şulul, "Sahabîler", 149; M. Serkan Taflıolu, "Modern Türk Tarihçiliğinde Türklerin Müslüman Oluşu", *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi* 4/16 (2012), 37; Oktay Berber, "Türklerin İslâmlaşma Sürecine Dair Türk Tarih Yazımındaki Bazı İfadeler Üzerine", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2017), 6; Dadan, "İslâmiyet Öncesi Türk-Arap İlişkileri", 130. Kuteybe döneminde 708-709'da Buhara'da kesin olarak İslâm hâkimiyeti sağlanmıştı. 711'de bu şehirde bir garnizon kuruldu. Akabinde Semerkant fethedildi. 712 yılında da Şaş (Taşkent) ve Fergana fethedilerek siyasi ve askeri hâkimiyet sağlanmış oldu. Bk. Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi*, 36, 110; Dadan, *Eski Araplara Göre Türkler*, 222, 229; Özaydın, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", 4/414, 415.

<sup>15</sup> Mâverâünnehir'deki ilk camiler, Narşahî'nin namazgâhı adıyla zikrettiği meydanlardı. Bk. Özaydın, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", 4/433.

<sup>16</sup> Bk. Taberî, *Tarih*, 7/54-56; Ahmed b. Yahya b. Cabir el-Belâzurî, *Fütûhu'l-büldân*, thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ-Ömer Enîs et-Tabbâ, (Beyrut: Müessesetü'l-Meârif, 1987), 625-626; Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şeybânî ibnül-Esîr el-Cezerî, *el-Kâmil fi't-Târîh*, thk. Muhammed Yusuf ed-Dekkâk (Beyrût: Dâru'l-kütüb'il-ilmîyye, 1987), 4/448-449, 458; Dadan, *Türkler*, 135; Kitapçı, "Türklerin Müslüman Oluşu", 4/458-459; Taflıoğlu, "Türklerin Müslüman Oluşu", 37.

Tarîf'in Semerkand halkını İslâm'a davetle görevlendirmiş olmasının da rolü ve etkisi büyüktür. Kısa zamanda on binlerce kişinin İslâm'a girdiği kayıtlarda geçmektedir.<sup>17</sup>

Yukarıda belirtilen olumsuzluklar nedeniyle rahatsızlık duyanlardan biri de bölgeyi iyi tanıyan ve Emevi iktidarının gücünün zayıfladığı bir dönemde devlet otoritesini yeniden tesis eden Horasan valisi Nasr b. Seyyâr'dır (120-131/738-748). Nasr b. Seyyâr, problemlerin kökünden çözülmesi, yeniden huzurun sağlanması, can ve mal emniyetinin güvence altına alınması için bazı tedbirler almış; Araplarla, Türkler ve diğer kavimler arasında çatışmaya neden olan unsurları ortadan kaldırmaya, yeni uygulama ve davranış modeli geliştirmeye çalışmıştır. Küçük yaşlardan itibaren bölgede olması, coğrafyayı iyi tanınması ve Mâverâünnehir halkının Emevî idaresine karşı rahatsızlık duyduğu konulara hâkim olması dolayısıyla getirdiği çözümler, Türkler ve diğer bölge sakinleri ile kurduğu iyi ilişkiler ve aldığı önlemler sayesinde, İslâm'ın yayılmasının önündeki engelleri kaldırarak bu dinin Orta Asya'ya giden yolunu açmıştır.<sup>18</sup>

Emevî iktidarının son valisi Nasr b. Seyyar, Arap hâkimiyetine karşı mücadele eden ve Şaş (Taşkent)'a kaçan Soğdlulara geri dönmeleri için haber gönderip isteklerinin yerine getirileceğini bildirmişti. Onun 123/740-741'de Soğdluların önerdiği üç şartı kabul edip onayladığı bilinmektedir. Bu anlaşma şartları şunlardır: Dinden dönenlerin cezalandırılmaması, borcu nedeniyle hiç kimseye zulmedilmemesi ve âdil kişilerin şahitliği ve hâkim kararı olmaksızın Müslüman esirlerin ellerinden alınmaması.<sup>19</sup>

Nasr b. Seyyar'ın bu kararı Müslüman halk tarafından olumlu karşılanmasa da o, aldığı kararın gerekçelerini Hişam b. Abdümelik'e (106-125/724-743) yazdığı bir mektupla bildirmişti. Hişam'ın da uygun gördüğü bu kararın bölgenin İslâmlaşmasına olumlu bir katkı sunduğu herkes tarafından görülmüş ve bölge halkının Müslümanlar hakkında olumlu düşüncelere sahip olduğu anlaşılmıştı. Çatışmaların devam etmesi durumunda ise İslâm'ı yayma çalışmalarının olumsuz etkileneyeceği gibi siyasî istikrarsızlığın baş göstereceği ve bunun da hiçbir tarafa fayda sağlamayacağı fark edilmişti.<sup>20</sup>

Bunlardan başka daha pek çok isimden bahsetmek ve İslâm'ın yayılmasındaki katkısı hakkında değerlendirmelerde bulunmak elbette mümkündür. Ancak bu çalışmanın sınırlarını zorlayacağından; Emevîler döneminde bölgede gerek askerî ve gerek siyasî faaliyetleriyle öne çıkan aşağıdaki bazı şahsiyetleri zikretmek suretiyle yetinilecektir.

<sup>17</sup> Taberî, *Tarih*, 7/54-61; Dadan, *Türkler*, 136-137; Dadan, *Eski Araplara Göre Türkler*, 269-270; Kitapçı, "Türklerin Müslüman Oluşu", 4/458.

<sup>18</sup> İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 4/448, 449; Dadan, *Eski Araplara Göre Türkler*, 292-293; Kitapçı, "Türklerin Müslüman Oluşu", 4/459; Özaydın, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", 4/421; Yazıcı, *İlk Türk-İslâm Devletleri*, 34; Dadan, "İslâmiyet Öncesi Türk-Arap İlişkileri", 134.

<sup>19</sup> İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 4/458; Dadan, *Türkler*, 144-145; Dadan, *Eski Araplara Göre Türkler*, 295.

<sup>20</sup> Dadan, *Eski Araplara Göre Türkler*, 295-296.



Buhara ve Kiş'te meydana gelmesi muhtemel olaylara karşı askeri birlikler sevk ederek tedbir alan, 740 yılında Şaş (Taşkent) üzerine yürüyen ve Mâverâünnehir üzerindeki Türk baskısını azaltan Katan b. Kuteybe'yi,<sup>21</sup> Basra valisi Ziyâd b. Ebîh'i (öl. 53/673), Sâsânî hükümdarı III. Yazdicerd'in oğlu Fîrûz'u Çin'e sığınmaya mecbur eden Hakem b. Amr el-Gifârî'yi (öl. 50/670?),<sup>22</sup> Mâverâünnehir'e yapılan seferlerin kendisiyle yeni bir safhaya girildiği, 674'te Mâverâünnehir'de ilk ciddi harekâtı yapan ve Buhara hâkimi Buhara Hudâ'ya mağlûp ederek Beykent'i ele geçiren Ubeydullah b. Ziyâd'ı,<sup>23</sup> Buhara'ya girmeye muvaffak olan ve Tirmiz'i fetheden Horasan valisi Saîd b. Osman b. Affân'ı (öl. 56/675-76),<sup>24</sup> Abdülmelik b. Mervan devrinde Tirmiz'i ele geçiren Mûsâ b. Abdullah b. Hâzım'ı (öl. 70/689-90)<sup>25</sup> ve Müslümanlığı seçen Türk beylerinden Nizek Tarhan,<sup>26</sup> Tuğ Şad,<sup>27</sup> Akşit Guzek (Oğuzbek),<sup>28</sup> Sûl Tegin,<sup>29</sup> ve Divasti'yi<sup>30</sup> de burada zikretmek gerekmektedir.

## 1. 2. Mâverâünnehir ile irtibatı olan Sahabe, İlim ve Gönül İnsanları

Henüz İslâm orduları tarafından bölgenin fethi gerçekleştirilmeden bazı şehirlere gelip yerleşen sahabenin, buralara seyahat eden Müslüman tüccarların, ilim adamlarının ve manevi rehberler ya da bazı tarihçilerin kinik politikacılar olarak adlandırdığı gönül insanlarının,<sup>31</sup> Müslümanlığın yayılmasındaki rolü ve etkisi yadsınmaz.

<sup>21</sup> Dadan, *Türkler*, 137; Özeydın, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", 4/421.

<sup>22</sup> İbn Sa'd, *Tabâkâtü'l-kübrâ*, 7, 176; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 291; Dadan, *Türkler*, 73-75; Dadan, *Eski Araplara Göre Türkler*, 131-134; Özeydın, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", 4/412-413; Sönmez, "Hakem b. Amr", 15/175; Şulul, "Sahabîler", 160-161.

<sup>23</sup> Dadan, *Eski Araplara Göre Türkler*, 136-142; Özgüdenli, "Mâverâünnehir", 28/178; Şulul, "Sahabîler", 148.

<sup>24</sup> Dadan, *Eski Araplara Göre Türkler*, 142-148; Özeydın, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", 4/413; Dadan, "İslâmiyet Öncesi Türk-Arap İlişkileri", 127.

<sup>25</sup> Taberî, *Târîhu'r-rusül ve'l-mulûk*, 5/209-211; Dadan, *Türkler*, 73; Dadan, *Eski Araplara Göre Türkler*, 154-157; Abdullâh Muhammedcanov, "Tirmiz", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2012), 41/201.

<sup>26</sup> Kendisiyle barış antlaşması yapan Badgis (Bâzeğîs/Badegis)) hükümdarı Nizek Tarhan'ı yanına alan Kuteybe, 87/706 yılında Beykent üzerine bir sefer düzenledi. Ancak daha sonra isyan ettiği için öldürüldü. Bk. Dadan, *Türkler*, 89, 105; Dadan, *Eski Araplara Göre Türkler*, 203-204; Özeydın, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", 4/414; Dadan, "İslâmiyet Öncesi Türk-Arap İlişkileri", 127, 129.

<sup>27</sup> Kuteybe b. Müslim yerel beyler arasındaki rekabette Tuğ Şad'ın tarafını tutarak onun rakipleri karşısında öne çıkmasını sağladı ve bir gurup Müslüman Arap aileyi şehrin bir mahallesine yerleştirdi. Türkler arasında İslâm'ın yayılması çabalarına bir cami inşa edilerek hız verildi. Buhara'da düzeni ve huzuru sağlayan Kuteybe, oradan Merv'e hareket etti. Bk. Özeydın, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", 4/415; Dadan, "İslâmiyet Öncesi Türk-Arap İlişkileri", 130-131.

<sup>28</sup> Kitapçı, "Türklerin Müslüman Oluşu", 4/458.

<sup>29</sup> Müslümanlarla karşılaşmadan önce Mecûsî olan Sûl Tegin, Horasan valisi Yezîd b. Mühelleb'in 98/717 yılında Cürçân'ı fethi esnasında Müslüman oldu ve onun en seçkin adamları arasında yer aldı. Yezîd'in 102/720'de Emevîler'e isyanında onun safında yer aldı ve Akr vak'asında birlikte öldürüldüler. Bk. Ahmet Savran, "Sûlî, İbrâhim b. Abbas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2009) 37/493.

<sup>30</sup> Zekeriya Kitapçı, *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hâkanları* (Konya: Yedikubbe Yay., 2004), 142.

<sup>31</sup> R. Stephen Humphreys, *İslam Tarih Metodolojisi-Bir Sosyal Tarih Uygulaması*, çev. M. Bedir-F. Aydın (İstanbul: Litera Yay., 2004), 233-250; Adnan Kara, *Bir Memlüklü Aydın, Bürokrat ve Tarihçi İbn Kesîr (701-774/1301-1374)* (Ankara: İlahiyât, 2017), 233.

Bu şahsiyetler arasında sahabenin şüphesiz özel bir yeri vardır. Zira İslâm fetihleri sahabe aracılığıyla ve Kur'ân ve sünnete dayalı İslâm savaş hukuku ve savaş ahlakı çerçevesinde gerçekleşmiştir. Ancak Mâverâünnahir'de İslâm'ın yayılmasını fetihlere dayandırmak doğru bir yaklaşım değildir. Bu fetihlerin yalnızca bir anahtar görevi ifa ettiği söylenebilir. İslâm'ın yayılmasındaki asıl önemli etkenin ise, fetihlerin akabinde bölgeye yerleşen sahabenin son nefeslerine kadar İslâm dinini öğretmeye çalışmaları ve hayatın her alanını kapsayan örnek yaşam tarzı olduğu değerlendirilmektedir.<sup>32</sup>

İbn Sa'd, eserinde Horasan bölgesine yerleşen, seferlere katılan ve buralarda vefat eden sahabîlerden; Hakem b. Amr b. Müceddâ' el-Gifârî, Büreyde b. Husayb, Kusem b. Abbâs, Ebû Berze el-Eslemî, Abdurrahman b. Semure ve Abdurrahman b. Ya'mer ed-Duilî'yi zikrederken<sup>33</sup> Buhârî ise, *Târîhü'l-Kebîr* adlı eserinde Horasan'a yapılan bir askerî sefere üç yüz sahabînin katıldığından bahsetmektedir.<sup>34</sup> Elbette bu sahabenin kaçının geri döndüğü, kimlerin bölgeye yerleştiği ve kimlerin bu sefer esnasında şehit olduğu üzerinde burada durulmayacaktır. Bu, başlı başına ayrı bir inceleme ve araştırma konusudur. Ancak ulaşılabildiğimiz kaynaklarda zikredildiği kadarıyla Mâverâünnahir'e yerleşen yahut bölge ile bir şekilde irtibatı bulunan sahabenin bir kısmına burada yer verilebilir.

Sahabe içerisinde Hz. Muhammed'in mesajını bölgeye ulaştıran ve İslâmiyet'in yayılmasına öncülük eden Kusem b. Abbâs b. Abdülmuttalib el-Haşimî'nin (öl. 57/676) öncelikle zikredilmesi gerekir. Nitekim onun Horasan'daki fetih hareketlerine iştirak ettiği, 56/675'teki Semerkant Seferine katıldığı ve bu sefer esnasında şehit olduğu bilinmektedir. Şah-ı Zinde (yaşayan sultân) yahut Mezarşah olarak bilinen kabri, Semerkant'ta cami ve medrese gibi bir yapılar topluluğu içerisinde yer almaktadır.<sup>35</sup>

Mâverâünnahir'in önemli şehirlerinden Buhara'ya yerleştiği bilinen Esved b. Hâzım b. Safvan b. Azâr, diğer bir sahabîdir. Buhara'nın köylerinden Bemickes köyü müezzini Ebû Cemîl Abbâd b. Hişâm eş-Şâmî'nin, henüz altı yedi yaşlarında babasıyla birlikte bu sahabîyi ziyaret ettiği kayıtlarda geçmektedir. Hatta bu ziyaret esnasında dişleri dökülmüş olan Esved b. Hâzım'ın hurmayı yağ ile yuttuğunu ayrıca misafirlerine de ikram ettiğini bizzat gördüğünden de bahsedilir.<sup>36</sup>

Yine Mâverâünnahir şehirlerinden Beykent'te bulunan başka bir sahabî Farkad'dır. Hz. Peygamber'i görmüş ve sofrasında yemek yediği bilinen bu sahabî, 104 yaşında vefat etmiştir.<sup>37</sup>

<sup>32</sup> Şulul, "Sahabîler", 142.

<sup>33</sup> Ebû Abdillâh Muhammed İbn Sa'd ez-Zührî, *Tabâkâtü'l-kübrâ*, thk. Riyâd Abdullah Abdulhadî (Beyrût: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1417/1996), 7/176-177; Şulul, "Sahabîler", 149.

<sup>34</sup> Ebû Abdillâh İsmâîl b. İbrâhîm el-Buhârî (öl. 256/869), *Târîhü'l-kebîr*, ed. Muhammed Abdülmuîd Hân (Haydarabâd: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmaniyye, 1958), 5/452; Şulul, "Sahabîler", 149.

<sup>35</sup> İbn Sa'd, *Tabâkâtü'l-kübrâ*, 7/177; Ahmet Yıldırım, "Orta Asya'da İslâmî İlimlerin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi", *Orta Asya'da İslâm: Temsilden Fobiye 2*, ed. Muhammed Savaş Kafkasyalı (Ankara: TİKA Yayınları, 2012), 651; Şulul, "Sahabîler", 142, 164; Abdülhalık Bakır, "Kusem b. Abbas", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay., 2002), 26/463; Dadan, "İslâmiyet Öncesi Türk-Arap İlişkileri" 126.

<sup>36</sup> Ebû'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şeybânî İbnü'l-Esîr el-Cezerî, *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe* (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1433/1012), 42; Şulul, "Sahabîler", 159.

<sup>37</sup> İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 989; Şulul, "Sahabîler", 159.

Bunların dışında Mâverâünnehir'e çok yakın olan Merv şehrine yerleşen ya da orada vefat eden ve muhtemelen söz konusu bölge ile irtibatlı olduğu değerlendirilen sahabenin sayısı da oldukça fazladır. Bunlardan Atıyye b. Amr el-Gıfârî ki, Hakem b. Amr b. Mücedda' el-Gıfârî'nin kardeşidir ve Merv'de vefat etmiştir.<sup>38</sup>

Mâverâünnehir'de ilk defa namaz kıldırın ve Horasan'da valilik görevinde de bulunan Hakem b. Amr b. Mücedda' el-Gıfârî (öl. 50/670?) Merv'de vefat eden diğer bir sahabîdir. Bu sahabînin kabri, Tennûrkerân adı verilen bir mevkide bulunan sahâbî Büreyde b. Husayb el-Eslemî'nin mezarının yanındadır.<sup>39</sup>

Ebû Abdillâh künyesi ile de tanınan Büreyde b. el-Husayb el-Eslemî (öl. 63/682-683), Merv'de en son vefat eden sahabîdir. Merv'e yerleştiği ve kabrinin orda olduğu bilinir.<sup>40</sup>

Ebû'l-Cenûb künyesi ile meşhur Kurayt b. Ebî Remse, Merv'e yerleşen başka bir sahabîdir. Hz. Peygamber'in kendisine bereket duasında bulunduğu, başını sıvazladığı ve başına kendi elleriyle siyah bir sarık bağladığı rivayet edilir. Henüz Hz. Peygamber hayattayken onun emriyle 8/630'da Bahreyn'e gittiği, Hz. Ömer'in halifeliği zamanında fetihlere katıldığı ve Ubulle'yi fethettiği ve en son Ahnef b. Kays ile Horasan seferine katıldığı bilinmektedir. Bu seferden sonra Merv'e yerleştiği, orada vefat ettiği ve neslinin orada devam ettiği kaydedilmektedir.<sup>41</sup>

Evi, Merv Ulu Câmîi'nin karşısında olan Muhammed'den de bahsedilmelidir. Aslında Fars asıllı Mecusî bir tacir olan bu sahabî, onun peygamber olduğunu duyduğunda ticaret mallarıyla birlikte Merv'den hareket ederek Medine'ye gelmiş, Müslüman olmuştur. Hz. Peygamber'in Muhammed ismini verdiği bu sahabî Merv'e geri dönmüştür.<sup>42</sup>

Merv'de bulunan bir diğer sahabî Verka b. Hâbis et-Temîmî'dir. Kardeşi Akra b. Hâbis b. İkâl et-Temîmî (öl. 33/654) ile birlikte kalpleri İslâm'a ısındırılanlardan olan Verka'nın, Ahnef b. Kays ile birlikte Nişabur'a oradan da Merv'e geldiği bilinmektedir.<sup>43</sup>

Yukarıda bir kısmı zikredilen sahabe dışında yine gönül fatihleri olarak isimlendirebileceğimiz ilim adamları, tasavvuf ehli şahsiyetlerle birlikte ticaret erbabı ve seyyahların faaliyetlerinden de elbette bahsedilmelidir. İbn Sa'd, Horasan bölgesine gelip yerleşen ve sahabeyi gören ve ondan ilim alan nesil olarak bilinen tabîin ve onlara öğrencilik yapan 57 fakih ve muhaddisin isimlerini ve kısa hayat hikâyelerini naklet-

<sup>38</sup> İbn Sa'd, *Tabâkâtü'l-kübrâ*, 7/176; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 852; Mehmet Ali Sönmez, "Hakem b. Amr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 1997), 15/175; Şulul, "Sahabîler", 156. Bu iki sahabînin Basra'da yaşayan Rafî' b. Amr el-Mücedda' adında bir kardeşleri daha vardır. Bk. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 376.

<sup>39</sup> İbn Sa'd, *Tabâkâtü'l-kübrâ*, 7/176; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 291; Dadan, *Türkler*, 74-75; Dadan, *Eski Araplara Göre Türkler*, 132-134, 177-178; Sönmez, "Hakem b. Amr", 15/175; Şulul, "Sahabîler", 160-161; Özaydın, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", 4/412-413.

<sup>40</sup> Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkîd el-Vâkîdî, *Kitâbul-megâzî*, thk. Marsden Jones (London: y.y., 1966), 1/404,405,410; 3/1120-1125; İbn Sa'd, *Tabâkâtü'l-kübrâ*, 7/176; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 108, 109; Şulul, "Sahabîler", 156-157.

<sup>41</sup> Şulul, "Sahabîler", 163.

<sup>42</sup> Şulul, "Sahabîler", 165.

<sup>43</sup> İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-ğâbe*, 1242; Şulul, "Sahabîler", 166.

mektedir. Merv'e yerleşen sahabe örneğinde olduğu gibi bu ilim erbabının da Mâverâünnehir ile bağlantılarının olduğunu ve bölge insanını olumlu yönde etkilediklerini ve halkın gözünde itibar kazandıklarını söylemek yanlış olmasa gerektir. Bu ilim ehli nesil bizzat sahabe tarafından eğitilmiş ve yetiştirilmiş olup İslâm'ın Horasan ve Mâverâünnehir'de sökülüp atılamayacak şekilde kök salmasına ve bu iki bölgenin İslâm ilim-kültür-medeniyet tarihinin en güçlü havzalarından biri olmasının yolunu açmıştır.<sup>44</sup> Gerek bu seçkin nesil içerisinde gerek bu yoldan giden sonraki nesiller arasında bölgenin İslâmlaşmasına katkıda bulunanların bir kısmından bahsedilebilir.

Kuteybe b. Müslim'in bölgeye yönelik fetih çalışmalarında yanında yer alan müfessir Dahhâk b. Müzâhim'in (öl. 105/723) rolü öncelikle çok mühimdir. İslâmiyet'i ilim-hikmet-akıl çerçevesinde anlatabilme kabiliyeti ile pek çok kimsenin bu dine girmesine vesile olmuştur.<sup>45</sup> Yine Hişâm b. Abdümelik (106-125/724-743) devrinde Horasan valisi Eşres b. Abdullah'ın, Ebu's-Seydâ Salih b. Tarîf ile Rebî b. İmrân et-Temîmî'yi Semerkand ve çevresindeki İslâmlaşma çalışmaları için görevlendirmiş olması önemlidir.<sup>46</sup> Hadis alanında *Kitabu'l-Cihâd*, *Kitâbu'z-Zühd* ve *r-Rekâik* adlı eserleriyle tanınan ve *Divân* adlı eseri ile şöhret bulunan Abdullah İbnü'l-Mübârek b. Vâdih el-Hanzalî et-Temîmî el-Mervezî'den (öl. 181/797) de bahsetmek gerekir. Onun Horasan bölgesinin Merv şehrinde olduğu özellikle belirtilmelidir.<sup>47</sup>

Türklerin düşünce dünyasının gelişiminde çok etkili olduğu bilinen Ebû Hanife (öl. 150/767), özellikle zikredilmelidir. Bölgede dini düşüncenin oluşumunda etkili olan ilim adamları arasında ilk sırada sayılmalıdır. Başlangıçta Şafiî Mezhebini tercih eden Türkler, kısa bir zaman sonra Ebû Hanife'nin görüşlerini benimseyerek onun mezhebini seçtiler.<sup>48</sup> O'nun İslâm fıkında takip ettiği yöntem, bakış açısı ve ürettiği çözümlerin bölge insanı üzerindeki etkisi dolayısıyla Mâverâünnehir'de İslâm'ın yayılmasında ve güç kazanmasında rolü yadsınamaz.

Bölgede II/VIII. yüzyılda başlayan ilmî faaliyetler Samanîler devrinde zirveye ulaşmıştı.<sup>49</sup> Bu dönemde Mâverâünnehir'de çok etkili olan Semerkandlı İmâm Mâturidî'den (öl. 333/944) bahsedilmelidir. Aslında bölgenin İslâmlaşma süreci Mâturidî'den çok önce resmen tamamlanmıştı. Mâturidî, inançla ilgili görüşlerine rağbet edilen bir ilim adamıdır.<sup>50</sup> Mâverâünnehir'de kökleşmiş olan İslâm'ın yayılmasındaki rolü, önceki dönem âlimlerinden az olsa da sağlam bir itikat ve doğru bir inancın temelini atılmasına verdiği katkı bakımından zikredilmeye değerdir.

<sup>44</sup> İbn Sa'd, *Tabâkâtü'l-kübrâ*, 7/177-181; Şulul, "Sahabîler", 142, 149.

<sup>45</sup> Özgüdenli, "Mâverâünnehir", 28/178; Şulul, "Sahabîler", 148.

<sup>46</sup> Dadan, *Türkler*, 136; Özyayın, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", 4/434; Kitapçı, "Türklerin Müslüman Oluşu", 4/458.

<sup>47</sup> İbn Mübârek'in *Kitâbu't-Tefsîr* yahut *Tefsîru'l-Kur'ân* adıyla bilinen bir tefsir çalışmasının olduğu da kaynaklarda geçmektedir. Bk. Yıldırım, "Ortaasya'da İslâmi İlimler", 652-653, 658.

<sup>48</sup> Özyayın, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", 4/433; Ali b. Salih el-Muheyim, "Karahanlılar ve İslâm'ın Yayılmasındaki Katkıları", çev. Ali Aksu, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2001), 304.

<sup>49</sup> Dönemin ilim adamlarından müfessir Dahhâk b. Müzâhim (öl. 105/723), muhaddis Dârimî (öl. 255/869) ile muhaddis Buhârî (öl. 256/870), kelâmcı Mâturidî (öl. 333/944) ve fakih Ebû Bekir Muhammed b. Ca'fer en-Narşahî (öl. 348/959) ile fakih Ebü'l-Leys es-Semerkandî (öl. 373/983) bunlardan sadece birkaçıdır. Bk. Özgüdenli, "Mâverâünnehir", 28/178; Erkoçoğlu, "Mâverâünnehir", 180.

<sup>50</sup> Özyayın, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", 4/433; Erkoçoğlu, "Mâverâünnehir", 180.

Mâverâünnehir'in İslâmlaşmasında askerî mücadelelerle birlikte siyasî ilişkiler, ticarî faaliyetler ve dinî-kültürel ilişkiler yanında sûfilerin de önemli rolü olduğu muhakkaktır.<sup>51</sup> Bunlardan zâhid, sûfi ve muhaddis İbrâhim b. Edhem (öl. 161/777) ile sûfi Ebû Ali Şakîk el-Belhî'den (öl. 194/810) özellikle bahsedilmelidir. Bu iki meşhur sûfiden İbrâhim b. Edhem'in ölüm yılı hakkında farklı tarihler verilse de 750'li yıllara kadar Belh ve çevresinde Budist Türkler arasında İslâm'ı yaymak için çalıştığı kayıtlarda geçmektedir.<sup>52</sup> Diğer meşhur sûfi Şakîk el-Belhî'nin de aynı yolu izlediği ve özellikle Budist Türkler arasında İslâmiyet'in yayılması amacıyla Belh şehrinde kalkıp Türkistan'a gittiği bilinmektedir. Nitekim Mâverâünnehir coğrafyasındaki savaflara katılmış ve 194/810 yılında yapılan Kûlân Savaşı'nda şehit olmuştur. Ticaretle uğraşmasına ve zenginliğine rağmen onun sade yaşamı tercih etmesi, alçakgönüllü duruşu ve cömertliğiyle servetini yoksullara dağıtması, insanların İslâmiyet'e yönelmelerinde etkili olmuştur.<sup>53</sup>

### Sonuç

İlk İslâm fetihleri ile Mâverâünnehir havzasına giren İslâmiyet, Emeviler devrindeki güç mücadelelerine rağmen kökleşerek iyice yerleşmiştir. Mâverâünnehir, farklı devletlerin ve yerel hanedanların iktidar kavgasına sahne olmuşsa da sivil inisiyatifle İslâm'ı yayma çabalarının aralıksız sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Genelde Türk beylerinin yönetiminde olan Buhara, Semerkant ve Beykent şehirlerindeki Müslüman Türkler, gazâ ve cihâd fikri etrafında mücadele eden önemli bir güç hâline gelmiştir. Müslümanlar, 650'li yıllardan itibaren başta mescidler olmak üzere eğitim kurumları, kaleler ve ribâtlar gibi müesseseler inşa ederek burada kalıcı olduklarını göstermişlerdir.

Mâverâünnehir bölgesinde siyasî ve askerî üst düzey yöneticiler, sahabîler, ilim adamları, tüccarlar ve sufilerin birbirleriyle olan ilişkileri, iletişimi ve iş birliğinin İslâmlaşma çalışmalarında kilit rol oynadığı ve süreci olumlu etkilediği anlaşılmaktadır. Râşid halifelerden Hz. Ömer, Hz. Osman ve diğer bazı sahabîler; Emevîlerden Muaviye, I. Velîd, Ömer b. Abdülaziz ve diğer yöneticiler; vali yahut komutanlardan Kuteybe b. Müslim, Eşres b. Abdullah, Nasr b. Seyyâr ve diğerleri; ilim-gönül adamlarından Dahhâk b. Müzâhim, Ebu's-Seydâ Salih b. Tarîf, Rebî b. İmrân et-Temîmî, İbrâhim b. Edhem, Şakîk el-Belhî ve diğerlerinin faaliyetleri yanında Nizek Tarhan, Sûl Tekin, Tuğ Şad, Akşit Guzek ve Divasti gibi Türk beylerinin Müslüman olması, bölgenin İslâmlaşma sürecini hızlandırmıştır. Bölgedeki çeşitli nedenlere bağlı olarak yaşanan olumsuzlukların getirdiği istikrarsızlık ve devam eden iktidar kavgasına rağmen İslâm'a yönelenlerin sayısında artış olmuştur. Sonuç olarak 650'li yıllardan Talas savaşına kadar devam eden ve ilk aşama olarak tanımlayabileceğimiz bu dönemde, Mâverâünnehir'in İslâmlaşmasında hızlı bir yol alınmış ve bölge bir sıçrama tahtası olarak kullanılmıştır.

<sup>51</sup> Siyasî ve askerî yöneticilerin tüccarlar, ilim-gönül adamları ve sufilerle olan ilişkilerinin yanında tüccarların da sufiler, fakihler ve muhaddislerle olan iletişiminin İslâm'ın Mâverâünnehir'de yayılmasını olumlu etkilediği bir gerçektir. Bk. Karaağaç, *Türklerin İslâmlaşması*, 49.

<sup>52</sup> Reşat Öngören, "İbâhim b. Edhem", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2000), 21/293.

<sup>53</sup> İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-Târîh*, 5/370; Özaydın, "Türklerin İslâmiyeti Kabulü", 4/436; Ali Bolat, "Şakîk-ı Belhî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yay., 2010), 38/305; M. Nedim Tan, "Tasavvuf İstilahlarının Teşekkül Dönemi Açısından Şakîk-i Belhî'nin Âdâbü'l-ibâdât'ı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (2013), 159.

<b>İntihal Taraması/ Plagiarism Detection</b>	Bu makale intihal taramasından geçirildi. / <i>This paper was checked for plagiarism.</i>
<b>Etik Beyan/ Ethical Statement</b>	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / <i>It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.</i>
<b>Finansman/ Grant Support</b>	Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir. / <i>The authors declared that this study has received no financial support.</i>
<b>Açık Erişim Lisansı /Open Access License</b>	Bu makale, Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) ile lisanslanmıştır. / <i>This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.</i>
<b>Finansman / Funding</b>	Yazar, bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadığını kabul eder. / <i>The author acknowledges that He received no external funding in support of this research.</i>
<b>Yazar Katkıları / Author Contribution</b>	<b>Çalışmanın Tasarlanması / Conceiving the Study:</b> AK (%100) <b>Veri Toplanması / Data Collection:</b> AK (%100) <b>Veri Analizi / Data Analysis:</b> AK (%100) <b>Makalenin Yazımı / Writing up:</b> AK (%100) <b>Makale Gönderimi ve Revizyonu / Submission and Revision:</b> AK (%100)
<b>Çıkar Çatışması / Competing Interests</b>	Yazar, çıkar çatışması olmadığını beyan eder. / <i>The author declares that He has no competing interests.</i>
<b>Telif Hakkı / Copyright</b>	Adnan Kara, Dr. Öğr. Üyesi

### Kaynakça

- Bakır, Abdülhalık. "Kusem b. Abbas". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/462-463. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Cabir. *Fütûhu'l-büldân*. thk. Abdullah Enîs et-Tabbâ - Ömer Enîs et-Tabbâ. Beyrut: Müessesetü'l-Meârif, 1987.
- Berber, Oktay. "Türklerin İslamlaşma Sürecine Dair Türk Tarih Yazımındaki Bazı İfadeler Üzerine". *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi* 2/1 (2017), 1-24.
- Bolat, Ali. "Şakîk-ı Belhî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 38/305-306. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Buhârî, Ebû Abdillâh İsmâîl b. İbrâhîm. *Târîhü'l-kebîr*. ed. Muhammed Abdülmüîd Hân. 9 Cilt. Haydarabâd: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmaniyye, 1958.

- Dadan, Ali. *Taberî Tarihinde Türkler*. Konya: Adal Ofset, 2010.
- Dadan, Ali. *Eski Araplara Göre Türkler (Câhiliye Döneminden Emevîler'in Sonuna Kadar)*. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2017.
- Dadan, Ali. "İslâmiyet Öncesi Türk-Arap İlişkileri ve Türkler'in Müslüman Olması". *İslâm Tarihi-II*. ed. Ahmet Önkal. 113-140. İstanbul: Hikmetevi Yayınları, 2018.
- Erkoçoğlu, Fatih. "Büyük Selçuklu Hâkimiyetinde Mâveraünnehir". *Geçmişten Günümüze Türkistan: Tarih, Kültür ve Medeniyet Sempozyumu*. ed. Süleyman Gezer. 175-185. Ankara/Türkistan: y.y., 2019.
- Humphreys, R. Stephen. *İslam Tarih Metodolojisi-Bir Sosyal Tarih Uygulaması*. çev. M. Bedir-F. Aydın. İstanbul: Litera Yayınları, 2004.
- İbn Haldûn, Abdurrahman b. Muhammed Ebû Zeyd Veliyyüddîn el-Hadramî el-İşbilî. *Kitâbü'l-İber ve dîvânü'l-mübtedei ve'l-haber fî Târîhi'l-Arabi ve'l-Berber ve men âsarahum min zevi's-şe'ni'l-ekber*. thk. Halîl Şehhâde-Süheyl Zekkâr. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 2001.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şeybânî el-Cezerî. *el-Kâmil fi't-Târîh*. thk. Muhammed Yusuf ed-Dekkâk. 11 Cilt. Beyrût: Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1987.
- İbnü'l-Esîr, Ebü'l-Hasen İzzüddîn Alî b. Muhammed b. Abdilkerîm eş-Şeybânî el-Cezerî. *Üsdü'l-ğâbe fî ma'rifeti's-sahâbe*. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 1433/1012.
- İbn Sa'd, Ebû Abdillâh Muhammed ez-Zührî. *Tabâkâtü'l-kübrâ*. thk. Riyâd Abdullah Abdulhadî. 1. Basım. 8 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-türâsi'l-Arabî, 1417/1996.
- Kara, Adnan. *Bir Memlûklü Aydın, Bürokrat ve Tarihçi İbn Kesîr (701-774/1301-1374)*. Ankara: İlahiyât, 2017.
- Karaağaç, Muhammed. *Türklerin İslâmlaşmasında Ticari Faaliyetlerin Rolü*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2021.
- Kitapçı, Zekeriya. *İlk Müslüman Türk Hükümdar ve Hâkanları*. Konya: Yedikubbe Yayınları, 2004.
- Kitapçı, Zekeriya. "Türklerin Müslüman Oluşu". *Türkler*. ed. H. C. Güzel-Salim Koca, 4/455-469. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Lewis, Bernard. *The Arabs in History*. New York: Oxford University Press, 1993.
- Mantran, Robert. *İslâmın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*. çev. İsmet Kayaoğlu. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1981.
- Muhammedcanov, Abdullah. "Tirmiz". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 41/200-202. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
- Muheyimîd, Ali b. Salih. "Karahanlılar ve İslâm'ın Yayılmasındaki Katkıları". çev. Ali Aksu. *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (2001), 281-310.
- Öngören, Reşat. "İbrâhim b. Edhem". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/292-295. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.

- Özaydın, Abdülkerim. “Türklerin İslâmiyeti Kabulü”. *Türkler*. ed. H. C. Güzel-Salim Koca. 4/409-454. Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Özgüdenli, Osman Gazi. “Mâverâünnehir”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/177-180. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Platon, *Devlet*. İstanbul: Sentez Yayınları, ts.
- Savran, Ahmet. “Sûlî, İbrâhim b. Abbas”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 37/493-495. İstanbul: TDV Yayınları, 2009.
- Sönmez, Mehmet Ali. “Hakem b. Amr”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 15/175. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Şulul, Kasım. “Horasan ve Mâverâünnehir’le Münasebeti Bulunan Sahabîler”. *Siyer Araştırmaları Dergisi* 8 (2020), 139-169.
- Taberî, Ebû Ca’fer Muhammed b. Cerîr. *Târîhu’r-rusûl ve’l-mulûk*. thk. Muhammed Ebü’l-Fazl İbrahim. 11 Cilt. Kahire: Dâru’l-Meârif, 2. Basım, 1382/1962.
- Taflıolu, M. Serkan. “Modern Türk Tarihçiliğinde Türklerin Müslüman Oluşu”. *Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi Dergisi* 4/16 (2012), 31-42.
- Tan, M. Nedim. “Tasavvuf İstilahlarının Teşekkül Dönemi Açısından Şakîk-i Belhî’nin Âdâbü’l-ibâdât’ı”. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 45 (2013), 155-190.
- Vâkıdî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ömer b. Vâkıd. *Kitâbul-megâzî*. 3 Cilt. thk. Marsden Jones. London: y.y., 1966.
- Yazıcı, Nesimi. *İlk Türk-İslâm Devletleri Tarihi*. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Yıldırım, Ahmet. “Orta Asya’da İslâmî İlimlerin Ortaya Çıkışı ve Gelişimi”. *Orta Asya’da İslâm: Temsilden Fobiye* 2. ed. Muhammet Savaş Kafkasyalı. 647-682. Ankara: TİKA Yayınları, 2012.
- Yiğit, İsmail. “Kuteybe b. Müslim”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 26/490-491. Ankara: TDV Yayınları, 2002.